

https://doi.org/10.31516/2410-5325.070.20

УДК 7.025'174

О. Б. Рішняк, реставратор, керівник відділу реставрації живопису Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація», м. Львів

olegrishnyak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

ЕТИКА РЕСТАВРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ¹

Розглянуто основні аспекти професійної етики в реставраційній діяльності, які стосуються фахового підходу до об'єкта реставрації і моральних норм поведінки реставратора. Виявлено, що етика щодо об'єкта реставрації передбачає розгляд проблем вибору пріоритетів у концепціях збереження, питання реставрації творів з історичними нашаруваннями, застосування реставраційних матеріалів, реставраційних втручань у матеріальну структуру твору, документування результатів досліджень та реставраційних процесів. Розкрито, що етика професійної поведінки пов'язана з відчуттям відповідальності особи до добросовісного виконання своїх обов'язків, ставленням реставратора до таких соціально значимих питань, як обмін науковою інформацією, оцінювання результатів реставрації, сприйняття критики та суспільної дискусії. Визначено, що етика також стосується морально-етичних норм поведінки суб'єкта реставраційної діяльності як у професійному середовищі, так і в соціумі. Зазначені етичні принципи відображені в багатьох документах міжнародного та національного пам'яткоохоронного законодавств і спрямовані на досягнення найкращих результатів у реставрації та збереженні надбань світової культурної спадщини.

Ключові слова: етика, реставрація, реставратор, пам'ятка, об'єкт реставрації, суб'єкт реставрації.

O. B. Rishniak, art restorer, Head of the Department of Painting Restoration of the Ukrainian Regional Specialized Research and Restoration Institute "Ukrzakhidproektrestavratsiya", Lviv

ETHICS OF RESTORATION ACTIVITIES

The aim of the article is to analyze the concept of ethics of restoration activities and its impact on the results of restoration and preservation of cultural heritage sites.

Research methodology. Since the concept under consideration belongs to the valuable worldviews and life guidelines, the study uses a philosophical approach. The application of the method of theoretical cognition, the ascent from the abstract to the concrete makes it possible to determine the general principles of ethics in a particular field of human activity, and theoretical analysis revealed forms of interaction between the elements of the concept.

Results. The article considers the main aspects of professional ethics in restoration activities, which relate to the professional attitude to the object

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License

of restoration and the moral norms of behaviour of the art restorer. Ethics of the object of restoration considers the issues of choosing priorities in the concepts of preservation, the restoration of works with historical layers, the use of restoration materials, restoration interventions in the material structure of the work, documenting research results and restoration processes. Ethics of professional conduct is related to a person's sense of responsibility for their obligations, the attitude of the art restorer to socially important issues, such as the exchange of scientific information, evaluation of the results of restoration, perception of criticism and public debate. It also touches the moral and ethical norms of the subject of restoration activities, both in the professional environment and in society. These ethical principles are reflected in many documents of international and national artifact protection legislation and are aimed at achieving the best results in the restoration and preservation of world cultural heritage.

Novelty. The novelty of the analysis of restoration ethics lies in the structuring of the generalized philosophical concept. Consideration of its main aspects, such as the relationship to the object of restoration and the moral norms of behaviour of the art restorer, makes it possible to systematize the main issues of restoration, in which ethics plays an integral role.

The practical significance. The analysis of the concept of ethics of restoration activities can be used in curricula and research projects in the field of restoration and protection of cultural heritage.

Keywords: *ethics, restoration, art restorer, artifact, object of restoration, subject of restoration.*

Постановка проблеми. Поняття етики реставраційної діяльності розроблюється в багатьох теоретичних напрацюваннях, відображене в міжнародному і національному пам'яткоохоронних законодавствах, є світоглядною базою практичної реставрації та основою міжсуб'єктних відносин у професійному середовищі. Саме етичні принципи повинні визначати прийняття рішень у всіх конкретних випадках реставрації і збереження об'єктів культурної спадщини. Тому їх незнання чи недотримання призводить до потенційної загрози фізичному існуванню об'єктів мистецтва. Нині деяка розмитість значення терміна потребує додаткового його вивчення та аналізу. Визначення ціннісних етичних орієнтирів та опрацювання структури поняття полегшить сприйняття теоретичних міркувань і надасть їм більшого прикладного значення. Це водночас позитивно вплине як на практичну реставраційну діяльність зокрема, так і на охорону та збереження культурної спадщини загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми морально-етичних аспектів реставраційної діяльності систематично порушувались багатьма вченими з часу становлення реставрації як наукової дисципліни. Прийняття багатьох міжнародних та національних документів, що відображають основні принципи реставраційної етики, стали результатом усвідомлення світовою науковою спільнотою необхідності

дотримання певних моральних принципів під час ухвалення рішень щодо практичних заходів у галузі збереження та охорони культурної спадщини. У своїх теоретичних дослідженнях питання етики реставраційної діяльності порушували М. Перцев (1981), А. Альошин (1990). У наш час етика реставрації вже сформована дослідниками в окреме теоретичне поняття і її опрацювання здійснюють Ю. Бобров (1990, 2004), Дж. Ешлі-Сміт (J. Ashley-Smith) (1994), С. Муньос-Віньяс (S. Muñoz-Viñas) (2005), В. Цитович (2004), Л. Дзендзелюк і Л. Льода (2011) та ін.

Мета статті — визначити морально-етичні принципи в окремій сфері людської діяльності; дослідити поняття етики реставраційної діяльності і його структурний аналіз; виконати теоретичний аналіз форм взаємодії елементів поняття та їхнього впливу на результати реставрації і збереження об'єктів культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблеми етичного плану охоплюють усі аспекти охорони культурної спадщини. Етика — наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей, а також норми поведінки, сукупність моральних правил будь-якого соціуму, суспільної організації, професійного середовища тощо («Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2005, с. 357). Звідси і поняття етики реставраційної справи, що у вузькому значенні визначає норми поведінки реставратора, зокрема його моральну відповідальність за якість робіт, які він виконує. Проте в реставраційній діяльності існує набагато ширше поняття етики, яке охоплює немало питань, пов'язаних з прийняттям рішень і дій щодо самого об'єкта реставрації. Серед них — опрацювання загальних концепцій реставрації та збереження, застосування традиційних чи інноваційних матеріалів, вибір між проведенням інтервенційної операції або створенням умов для безпечного існування об'єкта, виконання реконструкції з метою збереження цілісності пам'ятки тощо. «Оскільки сам процес передбачає природничо-наукові, історико-мистецтвознавчі і художньо-практичні методи вивчення і збереження пам'яток, то відповідно, і реставраційна етика охоплює всі означені складові» (Алешин, 1990, с. 6). Також необхідно враховувати етику поведінки реставратора щодо своїх колег, так званий, «корпоративний професійний етикет, оснований на поняттях загальнолюдської моралі і честі» (Бобров, 2004, с. 245).

Етика збереження та реставрації є філософським поняттям, яке пов'язане як з об'єктивними, так і з суб'єктивними чинниками. Про важливість етичного аспекту в реставраційній діяльності свідчить немало міжнародних документів, серед яких найвагоміші: «Кодекс професійної етики» Міжнародної ради музеїв (ICOM) («Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань», 2009. с. 380.), «Кодекс етики»

Європейської конфедерації консерваційних організацій (Е.С.С.О.) («Code of Ethics. E.C.C.O. Professional Guidelines») та Кодекс етики Американського інституту консервації (AIC) (*Code of ethics*). Етичні принципи реставраційної справи відображені в національному законодавстві, а саме у законах України «Про музеї і музейну справу» (Закон України «Про музеї і музейну справу»), «Про охорону культурної спадщини» (Закон України «Про охорону культурної спадщини») та інших нормативних актах.

У реставраційній діяльності завжди існує проблема вибору між науковою реставрацією пам'ятки, що гарантує найкращі умови збереження та додаткові можливості вивчення у майбутньому, і найрізноманітнішими маніпулятивними процесами, які спрямовані на отримання від пам'ятки швидкої політичної або економічної вигоди.

Нині технічні можливості комунікації сприяють сталому розвитку туристичної індустрії та торгівлі антикваріатом, змістивши суспільні пріоритети від наукової реставрації до реконструкцій, пристосувань та поновлень. На жаль, багатьма учасниками процесу — економістами, менеджерами, фахівцями ресторанного бізнесу — пам'ятка не розглядається як документ історії чи твір мистецтва. Вона лише є об'єктом, що експлуатується для комерційного зиску. Водночас суспільний попит на старовину породжує пропозицію, вже адаптовану до потреб і розуміння середньостатистичного, масового споживача. Термін «автентичність» стає модним брендом, який добре продається без будь-якого смислового наповнення.

Етичні проблеми реставраційної діяльності стосуються не лише широкого загалу, але й наукового середовища чи окремих реставраційних осередків. Нерідко, через відмінності поглядів та оцінок окремих спеціалістів і навіть груп фахівців, з'являються різні пропозиції реставрації однієї пам'ятки, які мають свої логічні обґрунтування.

Однією з проблем реставраційної етики є втручання в матеріальну структуру твору. Сучасна методологія реставрації, яка передусім орієнтована на превентивні заходи, потребує, по можливості, найменшої інтervenції в складові пам'ятки, і лише у випадках, коли існує небезпека для їх фізичного збереження. Загальновідомим є факт, згідно з яким реставратор, виконуючи навіть необхідні консерваційні процеси, завжди ризикує піддати «цілість структури твору, його форми як реальної естетичної цінності та історичного документу, принаймні, небезпеці загальної трансформації» (Althöfer, 1965, с. 23). Наприклад, використання воску для укріплення стінописів у другій половині ХХ ст. не лише змінило склад ґрунту і фарбового шару, а й за декілька десятиліть призвели до значного потемніння малярства; застосування цементу в

реставраційних процесах зі збереження архітектури руйнує автентичні матеріали і спотворює історично сформований вигляд споруд; тонування втрат темперного чи клейового малярства олійними фарбами негативно впливає як на складові твору, так і на його естетичне сприйняття. У таких ситуаціях етичні критерії щодо збереження пам'ятки мали б чітко визначати пріоритети у виборі реставраційних методик.

Ще гостріше постало питання застосування в реставрації новітніх матеріалів. Хоча можливість їх використання після тривалих випробувань передбачається, все ж на пам'ятках часто знаходимо негативні наслідки таких апробацій.

У цьому контексті цікаві ідеї, які останнім часом дедалі більше поширюються в сучасній теорії реставрації щодо етичного ставлення до духовних і матеріальних цінностей окремих етнічних груп, що мають свою культурну спадщину. Порушуються питання про коректне ставлення до традиційних методів збереження культурних надбань цих локальних груп. «Традиційні методи можуть сприяти достовірності культурної спадщини, хоча іноді можуть суперечити встановленим міжнародним принципам та методам збереження-реставрації. Автентичність, основний термін сучасної етики збереження, потребує специфічно-конкретних визначень для оцінювання матеріальних та нематеріальних цінностей культурної спадщини в окремих культурних контекстах, у міждисциплінарному та міжкультурному діалозі» (Schädler-Saub, 2019, с. 8). Дискусія між прихильниками традиційних (структурно близьких до автентичних) та новітніх матеріалів завжди актуалізує питання етичного ставлення до твору з метою збереження можливостей для здійснення повторних реставрацій.

Реставраційної етики стосується і належне документування реставраційних процесів, яке значно полегшить фахівцям у майбутньому здійснювати додаткові дослідження пам'ятки і за потреби необхідні реставраційні заходи.

Отже, вибір методик, підбір матеріалів, документування процесів реставрації повинні бути інспіровані етичними переконаннями реставратора, його розумінням міри персональної відповідальності як перед самою пам'яткою, так і перед колегами-сучасниками та реставраторами наступних поколінь.

У реставраційній етиці особлива увага приділяється проблемі доповнень та реконструкцій. Згідно з положеннями численних пам'яткоохоронних хартій, доповнення припустимі лише в разі, якщо під час їх виконання залишаються недоторканими всі варті уваги частини споруди, і у виняткових випадках, коли для історії та культури відповідного регіону конкретна пам'ятка становить надзвичайну художню чи

символічну цінність. Ці вимоги стосуються нерухомих пам'яток, основною метою реставрації яких переважно є збереження функції. Щодо художніх творів, то у вітчизняній музейній практиці фахівці намагаються уникати будь-яких доповнень. Здійснення реконструкцій завжди обґрунтовується і рішення приймаються колегіально. Проте слід зауважити, що навіть у музейній сфері існує різний підхід щодо різних груп пам'яток. Якщо втрачені сторінки стародруків не відновлюються, як і не доповнюються, зазвичай, втрати малярства на дерев'яній основі та поліхромній скульптурі, то реконструкцію творів олійного малярства на полотні можна зустріти майже у всіх музейних колекціях.

Зовсім інакше постало питання реконструкцій і доповнень втрачених частин пам'яток, які перебувають у власності громад чи у приватних колекціях. Нерідко здійснення таких заходів є єдиним можливим засобом врятувати твір від знищення. Реставрація мистецьких творів у діючих сакральних спорудах також часто потребує реконструкцій з метою продовження їх функціонування. У таких ситуаціях етичний аспект охоплює не лише предмет реставрації, але й ставлення до власників твору. Він ґрунтується на повазі до їхніх національних та релігійних почуттів, політичних чи естетичних поглядів тощо. «Без сумніву, критерії професійного кодексу мають відповідати уявленням освіченої частини суспільства, а не його відсталій частини, для якої реконструкції на рівні декорацій голлівудських історичних фільмів є справжніми пам'ятками історії» (Бобров, 2014, с. 247). Проте часто виникають ситуації, коли необхідний компроміс у прийнятті рішень є запорукою реставрації та збереження пам'ятки.

Згідно з етичними кодексами, кожна пам'ятка, незалежно від її ціннісних характеристик, заслуговує на однакове ставлення. Іншими словами, і Софія Київська XI ст., і картина В. Боровиковського XVIII ст., і яворівська іграшка XX ст. мають однакове право на збереження і за потреби — на реставрацію. Зрозуміло, що рівень охорони різних об'єктів культурної спадщини залежить від їхньої суспільної значущості, а це впливає на кількість матеріальних ресурсів, які виділяються на їх утримання. Як наслідок, одні пам'ятки мають задовільну охорону і можливість реставрації, а інші просто зникають. Це правило однакового ставлення до всіх об'єктів із зрозумілих причин в таких ситуаціях не працює. Для прикладу, через тиждень після пожежі в паризькому соборі Нотр-Дам було зібрано значну суму пожертв на його реставрацію, водночас на відновлення Баміанських статуї Будди в Афганістані коштів не знайшлося. З цього приводу С. Муњос-Віњас запропонував для сучасної теорії реставрації термін «адаптивної етики», яка визнає, що процес збереження може здійснюватись з найрізноманітніших причин і за різних обставин (Muñoz-Viñas, 2005, с. 202).

У питаннях реставраційної етики щодо пам'яток культурної спадщини існує нерозривний зв'язок між об'єктом і суб'єктом реставрації, тобто мистецьким твором і реставратором. Його роль у продовженні фізичного життя матеріальних артефактів минулого є визначальною. Етика дій реставратора ґрунтується передусім на відповідальності та добросовісності виконання реставраційних заходів, які охоплюють весь комплекс практичних процесів; дослідницьку частину, безпосереднє виконання операцій, належне документування процесів. І тут моральні якості реставратора є гарантією етичності його професійних навичок, а «обов'язок здійснення заходів із збереження... твору не надає [йому] морального права вибору» (Бобров, 2004, с. 249). Справедливо зазначити, що етичні реставраційні правила не встановлюють чітких обмежень, які б дозволяли з легкістю робити вибір, який у багатьох випадках надзвичайно складний та неоднозначний і часто є для реставратора моральним тягарем на все життя. Тому спеціалісти намагаються приймати відповідальні рішення щодо проведення тих чи інших реставраційних процесів колегіально, зменшуючи таким чином міру своєї особистої відповідальності. З іншого боку, реставраційна етика передбачає саме колективну роботу в прийнятті рішень щодо реставрації об'єктів мистецтва із залученням колег-реставраторів та широкого кола фахівців із суміжних спеціальностей.

Необхідність співпраці з колегами відкриває ще одну грань реставраційної етики. Вона стосується поведінки реставратора в професійному середовищі, його здатності критично сприймати думки колег, які часто можуть бути відмінними, а то й протилежними думці реставратора, але мати вагомні аргументи щодо поліпшення результату реставраційних заходів.

До питань етичної поведінки реставратора належить і передавання знань та досвіду молодшим колегам. Особливо актуальне питання відкритого спілкування між представниками різних поколінь без страху майбутньої конкуренції. Моральним обов'язком реставратора є передавання досвіду і знань, адже ідея збереження пам'ятки має перевищувати марнославство, гордість, власні амбіції. «Реставратори відіграють унікальну роль серед професій, які займаються культурними цінностями; вони змінюють сам об'єкт, а не лише уявлення людей про нього. Тому вони особливо відповідальні за опрацювання всієї відповідної інформації під час обговорень» (Appelbaum, 2010, с. 8). Отже, етична поведінка реставратора в професійному середовищі є запорукою вдалих результатів реставраційних заходів, а також позитивним фактором, що знижує ризики невдач під час реставрації.

Ще одним важливим аспектом реставраційної етики є сприйняття результатів реставрації як фахівцями, так і широкими колами суспільства.

Оцінювання якості реставрації є доволі складним, зважаючи на те, що воно складається з об'єктивної оцінки якості техніко-технологічних процесів і суб'єктивної оцінки естетичного сприйняття твору. Ставлення до техніко-технологічних результатів завжди стриманіше як з причин розуміння проведених процесів, так і від незнання тонкощів та нюансів. Іншим, емоційнішим і категоричним є суб'єктивне оцінювання естетичного вигляду відреставрованої пам'ятки. І тут етичні норми повинні відігравати головну роль.

Отже, «в критеріях якості реставраційних операцій об'єктивне є невіддільним від суб'єктивного» (Бобров, 1990, с. 17) і це впливає на формування етики оцінювання результату. «Якісні оцінки реставрації, як в наш час, так і, вірогідно, в майбутньому визначатимуться етичними нормативами, які базуються на пріоритетному значенні естетики, для розуміння сутнісного змісту твору мистецтва і для всіх засобів щодо його збереження і забезпечення подальшого функціонування» (Алешин, 1990, с. 8).

Норми реставраційної етики, які існують у професійному середовищі, переважно є чужими для широкого загалу і їх сприймають лише окремі його представники. Нерідко фахівці стикаються із невдоволенням результатами їхньої, часом навіть багаторічної праці, після якої твори «не блищать». Більшою мірою це стосується пам'яток, які перебувають поза музейними установами. Але й після презентацій відреставрованих у музеях творів звичайні відвідувачі негативно сприймають неприховані пошкодження на творах мистецтва, не розуміючи пріоритетності консерваційних заходів у сучасній реставрації. Все ж, як зауважував відомий реставратор М. Перцев, фрагментарне збереження творів не може бути перепорою їхнього експонування. «Не можна не враховувати, — писав він, — і існуючий у всіх видах мистецтва творчий зв'язок авторів, виконавців і глядачів... Творчий контакт і взаємозв'язок між ними формують художній образ. Глядач свідомо чи підсвідомо бере участь у творчому процесі, доводячи його до «образної кондиції», яка необхідна йому, глядачеві» (Перцев, 1981, с. 159).

Нерідко, відвідуючи професійно відреставровані в минулому пам'ятки архітектури, спеціалістам доводиться відзначати наново виконані їх перебудови, змінені покриття та конфігурації дахів, спотворені перемалюваннями розписи, замінені ікони. Звичайно, етичним обов'язком реставратора є популяризація ідей збереження і реставрації, донесення їх як до окремих людей, так і до соціальних груп. Необхідно мати «консультації та зворотній зв'язок із громадськістю, тобто забезпечення того, щоб громадська думка знала та розуміла мотивацію та обґрунтування рішень реставратора, особливо у випадках складного

вибору» (Szumakowicz, 2008, с. 100). Виправити ситуацію глобально можливо лише за участі держави, підвищуючи загальний культурний рівень громадян через різні освітні програми. Як свідчить світовий досвід, такий підхід можливий.

Розглядаючи різні етичні аспекти пам'яткоохоронної та реставраційної діяльності, не можливо оминати питання участі суспільства у збереженні пам'яток. Навіть якщо окремих громадянин розуміє необхідність охорони і реставрації палаців, парків, старовинних сходів чи стінопису, то опинившись у ситуації, коли давні сходи, потемніле малярство, нещільні історичні вікна оточують його в щоденному побуті, він не готовий підтримувати їхнє існування. Свою позицію користувач пам'ятки аргументуватиме високою вартістю реставрації чи заходів із збереження, невідповідністю історичного інтер'єру сучасним стандартам комфорту або банальною байдужістю. У таких випадках збереження об'єктів культурної спадщини залежить від етики обрання пріоритетів.

«Сучасна етика пропонує розглядати різні значення, які об'єкт має для різних груп людей, і вирішувати не лише те, які значення повинні переважати, а й як їх поєднати, щоб врахувати якомога більше поглядів. Попри те, що це складне завдання, мета сучасної етики збереження полягає не в тому, щоб усунути дискусію, а заохотити її» (Muñoz-Viñas, 2005, с. 214). Підтвердження правильності цієї тези в сучасних реаліях знаходимо в діяльності численних громадських організацій спрямованих на збереження і популяризацію культурної спадщини.

Висновки. Реставраційна етика — це сукупність морально-етичних норм, якими зобов'язаний керуватись фахівець у своїй професійній діяльності. Етичні принципи реставраційної справи встановлюють моральні рамки ставлення реставратора до об'єкта реставрації, а також моделі поведінки як у професійному середовищі, так і в соціумі.

Реставраційна етика щодо поводження з об'єктами культурної спадщини охоплює численні аспекти, серед яких можна виокремити етику: вибору пріоритетів у концепціях збереження; реставрації творів з історичними нашаруваннями; застосування реставраційних матеріалів; реставраційного втручання в матеріальну структуру твору; реставраційних доповнень та реконструкцій; документування реставраційних процесів.

З багатьох морально-етичних норм, що регламентують професійну поведінку реставратора в різних суспільних середовищах, слід окреслити етику: обміну та поширення інформації; оцінювання результатів реставрації; сприйняття іншого погляду та критики; відносин між реставраторами — представниками різних поколінь; дискусії та суспільної комунікації.

Отже, реставраційна етика — це передусім моральна відповідальність реставратора за свої рішення та дії не лише стосовно довіреного йому об'єкта культурної спадщини, але й за особисті відносини та комунікацію, як з представниками професійного середовища, так і найрізноманітніших суспільних груп. Вона є гарантією зниження можливих ризиків під час роботи з пам'ятками та досягнення позитивного ефекту в результаті проведення необхідних реставраційних заходів.

Список посилань

- Алешин, А. Б. (1990). Этика и качественные оценки реставрационной деятельности. В *Критерии оценки качества реставрации музейных художественных ценностей*, Тезисы докладов (с. 3–8). Москва.
- Бобров, Ю. Г. (1990). Категории и критерии качества реставрации к вопросу о соотношении субъективного и объективного. *Критерии оценки качества реставрации музейных художественных ценностей*, Тезисы докладов (с. 12–17). Москва.
- Бобров, Ю. Г. (2004). *Теория реставрации памятников искусства: закономерности и противоречия*. Москва: Эдсмит.
- Бусел, В. Т. (ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ.
- Дзензелюк Л., Льюда Л. (2011). Етичні й естетичні засади консерваційно-реставраційної діяльності. В *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка* (Вип. 3, с. 222–232). Львів.
- Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. (2011). Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда».
- Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: збірник документів*. (2009). Київ: Інститут культурології Академії мистецтв України.
- Перцев, Н. В. (1981). О восстановлении памятников древнерусской живописи. В *Восстановление памятников культуры (проблемы реставрации)*. (С. 145–166). Москва: Искусство.
- Code of ethics of the American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works*. Retrieved from https://www.nps.gov/training/tel/Guides/HPS1022_AIC_Code_of_Ethics.pdf (date of access 18.07.2020)
- Цитович В. І. (2004). Реставрація між парадигмою і теорією. *Пам'ятки України: історія та культура: науково-популярний ілюстрований журнал*, 2, 30–57. Київ.
- Althöfer, H. (1965). Wpływ stylu epoki i względu estetycznej w konserwacji malowideł. *Ochrona Zabytków*, 18/2 (69), 23–34. Warszawa.
- Appelbaum, B. (2010). *Conservation treatment methodology*. Lexington.
- Ashley-Smith J. (1994). The ethics of conservation. In *Care of Collections*. S. Knell (Ed.). (300 p.). London.
- Code of Ethics. E.C.C.O. Professional Guidelines II*. Retrieved from http://www.ecco-eu.org/fileadmin/user_upload/ECCO_professional_guidelines_II.pdf (date of access 18.07.2020).
- Muñoz-Viñas, S. (2005). *Contemporary theory of conservation*. Oxford; Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Schädler-Saub, U. (2019). Conservation ethics today: are our conservation restoration theories and practice ready for the twenty-first century? Introductory notes to

some central issues. *Conservation ethics today: are our conservation-restoration theories and practice ready for the 21st century*, 3–13. Florence; Lublin.

Szumakowicz, E. (2008). Fenomenologiczna definicja zabytku. *Ochrona Zabytków*, 56/2 (241), 93–100. Warszawa.

References

- Aleshin, A. B. (1990). Ethics and quality assessments of restoration activities. *Kriterii ocenki kachestva restavracii muzejnyh hudozhestvennyh cennostej*, Abstracts, 3–8. Moscow. [In Russian].
- Althöfer, H. (1965). Influence of the style of the epoch and aesthetic considerations in the conservation of paintings. *Ochrona Zabytków*, 18/2 (69), 23–34. Warsaw. [In Polish].
- Appelbaum, B. (2010). *Conservation treatment methodology*. Lexington. [In English].
- Ashley-Smith J. (1994). The ethics of conservation. *Care of Collections*. S. Knell (Ed.). London. [In English].
- Bobrov, Yu. G. (1990). Categories and criteria for the quality of restoration to the issue of the relationship between subjective and objective. *Kriterii ocenki kachestva restavracii muzejnyh hudozhestvennyh cennostej*, 12–17. Moscow. [In Russian].
- Bobrov, Yu. G. (2004). *The theory of restoration of artifacts of art: patterns and contradictions*. Moscow. [In Russian].
- Busel, W. T. (ed.) (2005). *Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Kyiv. [In Ukrainian].
- Code of Ethics. E.C.C.O. Professional Guidelines II. Corpus of normative legal acts in the field of cultural heritage protection*. (2011). Chernihiv. [In Ukrainian].
- Dzendeliuk L., Lioda L. (2011). Ethical and aesthetic principles of conservation and restoration activities. In *Notes of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanik* (Vol. 3, 222–232). Lviv. [In Ukrainian].
- Monument Studies: Legal Protection of Cultural Heritage: A Corpus of Documents*. (2009). Kyiv. [In Ukrainian].
- Muñoz-Viñas, S. (2005). *Contemporary theory of conservation*. Oxford; Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann. [In English].
- Pertsev, N. V. (1981). On the restoration of artifacts of ancient Russian painting. In *Restoration of cultural artifacts (problems of restoration)*. (P. 145–166). Moscow. [In Russian].
- Retrieved from http://www.ecco-eu.org/fileadmin/user_upload/ECCO_professional_guidelines_II.pdf (date of access 18.07.2020). [In English].
- Schädler-Saub, U. (2019). Conservation ethics today: are our conservation restoration theories and practice ready for the twenty-first century? Introductory notes to some central issues. *Conservation ethics today: are our conservation-restoration theories and practice ready for the 21st century*, 3–13. Florence; Lublin. [In English].
- Shumakowicz, E. (2008). Phenomenological definition of an artifact. *Ochrona Zabytków*. 56/2 (241), 93–100. Warsaw. [In Polish].
- Tsytovyeh, V. (2004). Restoration of the paradigm and theory. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, Popular science illustrated magazine. Kyiv. 2, 30–57. [In Ukrainian].
- Code of ethics of the American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works*. Retrieved from https://www.nps.gov/training/tel/Guides/HPS1022_AIC_Code_of_Ethics.pdf (date of access 18.07.2020). [In English].

Надійшла до редколегії 27.07.2020